

Розділ 29.

Методологічні підходи теоретичного тлумачення тезаурусу культури

Ходунова В. Л. – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри педагогіки і психології дошкільної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова,
v.l.khodunova@gmail.com
ORCID ID: 0000-0002-2829-9847

Мельниченко І.А. – магістр початкової освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова,
romashka4260@gmail.com
ORCID ID: 0000-0001-5338-9914

Когут О.В. – магістр державного управління, здобувачка кафедри освіти дорослих факультету менеджменту освіти і науки Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова,
okogut@ukr.net

У статті розглянуто загальнонаукові положення щодо проблеми «культури». Актуалізовано, з точки зору філософії, психології, культурології, педагогічних джерел, різноманітність підходів до визначення поняття «культура», «естетична культура». Виокремлено понятійно-категоріальний апарат, за допомогою якого здійснено спроби синтезу понять «культури». Констатовано, що поняття «культура» це неоднозначне, полісемантичне, багатозмістове поняття, яке характеризується як сукупність матеріальних і духовних надбань, що відбивають історично досягнутий рівень розвитку суспільства й людини і втілюються у результатах продуктивної діяльності; життя людей, яке виражається в найрізноманітніших моделях їхньої поведінки та засобах і продуктах їхньої діяльності: в ідеях, ідеалах, нормах та цінностях.

Встановлено, що спеціалізовану частину культури суспільства складає естетична культура, яка характеризує стан суспільства з точки зору його готовності до забезпечення розвитку мистецтва й естетичних відносин. Схарактеризовано основні категорії поняття естетична культура: суспільна - специфічно людський спосіб буття, що визначає весь спектр практичної та духовної активності людини, її можливої взаємодії з навколишнім світом і собою; культурологічна категорія пов'язана з функціонуванням духовних цінностей, художньої творчості, окремих видів і жанрів мистецтва, діяльності за законами краси; особистісна категорія відкриває реальні можливості для творчої самореалізації особистості, вияву власного бачення естетичної основи художньо-творчого пошуку, використання оригінальних і самобутніх способів художнього

проектування, естетизації предметів та явищ навколишньої дійсності. Доведено, що завдяки естетичній культурі особистість має можливість емоційно сприймати духовні явища і процеси, осмислювати їх зміст і значення, виходячи з розуміння взаємозв'язку змісту й форми, зовнішнього і внутрішнього, соціального та індивідуального.

Ключові слова: *культура, естетична культура.*

Вступ. Сучасний розвиток суспільства, радикальні зміни в соціокультурній сфері, формування нової ментальності та мислення, деконструкція усталених цінностей і естетичних ідеалів вимагає нового розуміння культури, яка оперує вже іншими категоріями щодо традиційного розуміння культурного й естетичного. Саме культура, пронизуючи всі аспекти життєдіяльності, від розуміння та творчого використання матеріальних і духовних основ, освоєння навколишньої дійсності й мистецтва за законами краси, свободи творчості та форм культурного самовираження, виступає потужним чинником соціального розвитку. Відповідно до актуальних суспільних запитів, проблема сучасної культури стає предметом осмислення багатьох науковців. Тому відповідне місце у досліджуваній проблемі посідає термінологічний апарат, спроба здійснити синтез поняття «культури» з позицій різних рівнів наукового пізнання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій доводить, що поняття «культура» дотепер не має однозначного визначення й по-різному трактується в науковій літературі, залежно від пропонованих підходів щодо широти охоплюваних ним явищ. Для філософського підходу характерним є аналіз певних рис, характеристик, закономірностей суспільства (В. Андрущенко, І.Бичко, Л. Губерський, М. Попович, О. Семашко, М. Михальченко та ін.). Культуру як сукупність матеріальних і духовних надбань, що відбивають історично досягнутий рівень розвитку суспільства й людини і втілюються у результатах продуктивної діяльності досліджували А. Воронін, С. Гончаренко, О. Соя, М. Ковтонюк та ін. Поняття культури як творчої діяльності людей, результату цієї діяльності присвячені роботи В. Давидовича, Ю. Жданова, М.Кагана, Е. Маркаряна, М. Тарасенка та ін. Серед найбільш розповсюджених трактувань культури популярними є такі підходи як: сукупність знакових систем (Ю. Лотман); успадковані винаходи, речі, технічні процеси, ідеї, звичаї і цінності (Б. Малиновський); інформаційні багатства суспільства (Є. Соколов); сукупність стандартів людської діяльності (Ю.Жариков) та інші. Актуальними у контексті дослідження є праці, присвячені проблемі формування естетичної культури особистості (М. Каган, С. Миропольська, С. Русова та ін.); цінностей культури і мистецтва (Г.Ващенко, Г. Костюшко, Ю. Руденко, М. Стельмахович та ін.); ролі естетичного виховання в процесі становлення особистості (І. Бех, О.Комаровська, В. Лозова, Г. Локарева, О. Семашко та ін.).

Мета статті. Здійснити теоретичний аналіз та окреслити основні наукові підходи до визначення поняття «культура», спеціалізовану частину якого складає «естетична культура».

Виклад основного матеріалу дослідження. Культура як соціальний феномен приваблює все більшу кількість дослідників різних галузей науки (філософії, естетики, соціології, психології, педагогіки, історії та ін.). Комплексний підхід до проблеми культури у значній мірі пояснюється складністю самої проблеми. «Здається неймовірним, але «раціональний геній» людини виявився здатним за допомогою змісту лише одного слова «культура» схопити сутність руху життя людського роду, що має історію десятки тисяч років» - зазначає Л. Виготський [1].

Погоджуємося з Т. Левчук в тому, що «складна внутрішня понятійна структура категорії «культура» відбиває її «пограничний» характер. Внутрішня місткість змісту культури — від предметних результатів діяльності людей до людських знань, здібностей, навичок, морально-естетичних запитів, що реалізуються в діяльності, — визначає складність постановки й вирішення теоретичних проблем.

Але із зазначених напрямків у розкритті феномена культури, вихідним є питання про змістовне уявлення поняття «культура», що дотепер не має однозначного визначення й по-різному трактується в науковій літературі, залежно від пропонуваніх підходів щодо широти охоплюваних ним явищ.

Тому важливе місце у досліджуваній проблемі посідає характеристика термінологічного апарату, за допомогою якого може бути здійснені спроби синтезу дефініції культури.

Учені O'Sullivan, J. Hartley, D. Saunders, J. Fiske застерігають, що термін «культура» є мультидискурсивним. «Якщо ви плануєте використовувати термін культура як аналітичне поняття, або якщо ви стикаєтеся з його використанням, то це навряд чи ви коли-небудь зможете виправитися лише на одному визначенні, яке підійде для всіх подібних випадків. Концепція культури знаходиться за межами дискурсу і не може бути «перевірена», віднесена до відповідних явищ, дій чи предметів» [2].

Згідно з усіма мистецтвознавчими довідками, слово «культура» має латинське походження (від лат. “cultura” – обробка, виховання, розвиток) та охоплює все те, що визначає специфіку людського існування в навколишньому світі (праця, побут, політика, наука, освіта, мистецтво, мораль тощо).

Оцінка поняття «культура» з позицій різних рівнів наукового пізнання дає можливість найбільш повно врахувати всі його особливості. Так, для філософського підходу характерним є аналіз певних рис, характеристик, закономірностей суспільства. На науково-теоретичному рівні «культура» розуміється як «зміст» або як «спосіб буття» суспільства, всі види перетворювальної діяльності суспільства і людини разом з її результатами.

За даним підходом поняття «культура» знаходить вираження в діяльності людей із відтворення та оновлення соціального буття, включених в цю діяльність її продукти та результати [3]. В межах психоаналітичної теорії особистості З. Фрейд під культурою розумів все то, що височіло людину над її природним життям [4]. За А. Гелен (1904-1976), - «дія» (планована зміна дійсності), а засоби та результати цієї зміни є культура. Осягнення культури як чогось неповторного проникло у філософію

з робіт В. Віндельбанда (1848-1915) та Г. Ріккєрта (1863-1936), які розрізняли «науки про природу» та «науки про культуру». Найбільш узагальненим є визначення культури Е. Кассирером, у своїй праці «Досвід людини», в формі символів – мови, міфу, релігії, мистецтва, науки, історії. Думка О. Шпенглєра дає можливість розглянути культуру як неповторний творчий імпульс (сфера духу) від творчості до безпліддя, від героїчних «діянь» до «механічної роботи».

«Енциклопедія історії України» характеризує поняття «культура» в розмаїтості понять, явищ і схем поступу, що є тим проявом життя людей, який виражається в найрізноманітніших моделях їхньої поведінки та засобах і продуктах їхньої діяльності: в ідеях, ідеалах, нормах та цінностях.

У широкому розумінні «культура» трактується як:

- цінність, що узагальнює багатовіковий досвід і характеризує тим самим рівень на певному етапі суспільно-економічних формацій, конкретних суспільств, націй і народностей, різних сфер людської життєдіяльності;
- специфіка людського існування в навколишньому світі (праця, побут, політика, наука, освіта, мистецтво, мораль тощо).

У вузькому розумінні «культура» - це:

- прояв життя людей, котрий виражається в найрізноманітніших моделях їхньої поведінки та засобах і продуктах їхньої діяльності, в ідеях, ідеалах, нормах і цінностях.
- Освіченість, вихованість [4].

У психологічній літературі термін «культура» трактують як поведінку людей, пов'язану з їх належністю до різних культурно історичних епох, етносів і культурних практик [5]. А. Кребер і К. Клакхон матеріалом першорядної важливості убачають поведінку «а культура – ні, вона вже інша річ, цікава лише остільки, оскільки впливає на поведінку; і цілком природно, що психологи вважають своїм предметом дослідження насамперед поведінку, а вже потім поширюють свої інтереси і на культуру» [6].

Найбільш узагальненим є визначення культури як основного способу життя людей. Поняття «культура» коротко пояснює, «що зі штучних, ідеальних форм: анекдоту, лірики, мнемоніки, військової команди» [7], «...зі об'єктивного світу мистецтва, зі світу знарядь виробництва, зі світу всієї промисловості народжується і виникає суб'єктивний світ окремої людини» [8].

У дослідженнях В. Панченко, доведено, що поняття «культура» з'явилося в епоху античності та застосовувалося у зв'язу із практикою. Йдеться про зв'язок культури людини з її практичною діяльністю, поведінкою, морально-особистісними відношеннями. В епоху Середньовіччя естетична культура у своєму суспільно-історичному розвитку тяжіє до канонізації, утвердження догматичних положень теології, протиставлення проявам земного і небесного, тілесного й духовного, емоційного і раціонального. В епоху Відродження культура наповнюється оптимістичними ідеями, духовними мотивами, цінностями, героїчним пафосом, посиленням уваги до прекрасного і піднесеного. В епоху Класицизму культура

набуває переважно раціонального характеру, наближуючись до філософських способів пояснення і розкриття сутності та значення естетичної культури. В епоху Просвітництва увага акцентується на формуванні громадянина, його політичної, моральної та естетичної свідомості[9].

Вперше важливі положення щодо визначення культури, «як те, що створено людиною, на відміну від того, що створено природою», означив Дж.Віко (1725 р.) [10]. Е. Тайлером термін «культура» був виокремлений як «складна цілісність, яка включає в себе знання, вірування, мистецтво, мораль, закони, звичаї, здібності, звички, що набуваються і досягаються людиною як членом суспільства» [11].

Нині, як зазначає К. Прокоф'єва, культура – це неоднозначне, полісемантичне, багатозмістове поняття, яке стосується людини та її діяльності, що має характер відтворення та визначає людське у людині, ступінь, міру її формування, розвитку, реалізацію соціальних сил у різній діяльності, вона містить природні об'єкти, предмети, створені людиною і духовні явища [12].

У результаті різноспрямованих наукових розвідок автори збагатили поняття «культура» такими характеристиками, як: сукупність матеріальних і духовних надбань, що відбивають історично досягнутий рівень розвитку суспільства й людини і втілюються у результатах продуктивної діяльності (А.Воронін, С. Гончаренко, О. Соля, М. Ковтонюк); культура є показником стану морального здоров'я суспільства, рівня економічних і політичних свобод, його духовного потенціалу (В. Гузь); способи та технологія людської діяльності в усіх сферах; галузь духовного життя людей (А. Могильний, Б.Єрасова): національна свідомість, духовна єдність поколінь (В. Верховинець, П. Павлюк), особливий рівень цілісного всеохоплювального ставлення до навколишнього світу і якісна характеристика розвитку особистості, що сприяє її вільній самореалізації і самовизначенню в різних видах діяльності (А. Комарова, В. Самохвалова); інтегрована якість особистості, що є основою її здатності до сприймання, оцінювання прекрасного і потворного, високого і низького, трагічного і комічного, а також створення естетичних цінностей у житті й мистецтві (Л. Михайлова, Л. Побережна); формування умінь по знаходженню оптимальної форми перетворення дійсності (Г. Беленька); успадковані винаходи, речі, технічні процеси, ідеї, звичаї і цінності (Б. Малиновський); середовище, в якому зростає особистість (П. Брук); «компетентність», «грамотність», «освіченість», «вихованість» (Б.Мещерякова, В. Зинченко); загальна культура індивідуального мовлення носіїв конкретної мови (І. Гамрецький); «людина реалізується в культурі думки, культурі праці й культурі мови» (В. Русанівський, А. Юдіна); уявлення про культуру як середовище, в якому зростає особистість (П. Брук), домінувальна рушійна сила, що лежить в основі самоідентифікації нації та через яку визначається її менталітет (Д. Арнольд); естетична цілісність особистості (Г. Рід); мова, вірування, естетичні смаки, знання, професійна майстерність і всякого роду звичаї (А. Радклифф-Браун); комплекс значущих систем розвитку особистості (Д. Лотон); творчий потенціал особистості, як транслятор накопичених історією духовних цінностей, формування

людини в історичному процесі її розвитку як суб'єкта духовної діяльності (Чжу Цзюньцяо).

З історичного опису культура розглядається як «сукупність матеріальних та духовних цінностей, створених людством упродовж його історії, та різноманітних форм діяльності, у процесі якої змінюються не тільки умови життя, але й самі люди, відбувається їх соціальне, інтелектуальне, творче, моральне, естетичне та фізичне удосконалення» [13].

На думку низки дослідників, можливо вести мову про єдиний культурно-історичний розвиток суспільства. За ствердженням І. Дубровіної, відсутність культури гальмує реалізацію принципу культурного взаємопливу людей в усіх областях суспільного життя [14].

С. Кримський зазначає, що синергетизм матеріальної і духовної культури об'єднує досягнення в усіх сферах життєдіяльності суспільства, характерні для певних історичних епох, конкретних спільнот, народностей, націй, результати розумової та фізичної праці в їх єдності: «оптимізує людський фактор соціального буття і стверджує людинорозмірний світ, структурований за модулями творчості і свободи та альтернативний будь-якій механістичності» [15]. А. Пашук підтримує точку зору С. Кримського щодо взаємовідносин матеріального й духовного в контексті суспільного буття: «Зміни в суспільному житті треба починати з духовності» [16].

На історично детермінований рівень розвитку суспільства, творчих сил та здібностей людини, виражений у типах і формах організації життя і діяльності людей, у їхніх стосунках, а також створених ними матеріальних та духовних цінностях вказує Є. Бондаревська [17]. В. Кизима вважає, що «класичне тлумачення культури фактично ототожнює її із історією. Але таке ототожнення позбавляє культуру специфіки. Поняття «культура» і «історія» стають синонімами [18]. Змінити пріоритет матеріального на пріоритет духовного – означає подолати панівне положення в суспільстві людини маси [19].

Водночас, ряд дослідників вважають, що поняття «культура» й «історія» не можуть бути тотожними «адже історичний процес виступає базовим, і культура як об'єктивне явище є підсистемою системи «суспільство» [20]. Тим самим історія культури є складовою історії людства і поняття «історія» є більш широким (базовим) щодо поняття «культура». Так, М. Попов зауважує, що з методологічної точки зору, поділ культури на ці дві складові, є цілком виправданим, але досить умовним. З одного боку, «нелогічно зараховувати знаряддя праці до матеріальної культури, а їх виготовлення та використання – до духовної» [21].

Оскільки кожен культурно-історичний етап будь-якого суспільства, висуває свої вимоги до рівня «культурності», естетизації, естетичності суспільства і особистості, то спеціалізовану частину культури суспільства складає *естетична культура*, яка характеризує стан суспільства з точки зору його готовності до забезпечення розвитку мистецтва й естетичних відносин [22]. Від рівня естетичної

культури особистості, суспільства, цивілізації, від їх здатності захищати, зберігати, розвивати і створювати красу залежать долі самої культури і прогрес людства.

Дослідження поняття «естетична культура» передбачає його змістового наповнення. З'ясуємо підходи вчених до розуміння сутності ключового поняття нашого дослідження.

На роль естетичної культури у формуванні креативного, одухотвореного характеру буття, глибокого, багатогранного осягнення світу наголошує В.Лозовий [23]. Т. Столович, пов'язує «естетичне ставлення особистості і суспільство незримими узами» [24].

Найбільш узагальненим є визначення естетичної культури, яке охоплює і якісно характеризує «всі сфери її свідомості (емоційну, психічну, вольову, інтелектуальну), всі види її життєдіяльності, всі засоби її саморозкриття: вона проявляється і в тому, як людина мислить, і в тому, що обирає, і в тому, що вміє, і в тому, яка вона сама» [25].

В. Томашевський вважає, що «в естетичній культурі актуалізуються, закріплюються та функціонують естетичні почуття, думки, погляди, ідеали, цінності та світоглядні орієнтації. Вони є основою створення художніх образів, визначення змісту та ціннісного спрямування творів, розгортання ексклюзивної програми того, що хотів передати автор тим, хто буде сприймати результати його художньої творчості». Саме тому суспільством висуваються відповідні вимоги до змісту естетичної культури митців, її концептуальності, відповідності вимогам часу, розвитку мистецької практики. [26].

Очевидним стає акцент на трьох основних категоріях поняття «естетична культура»: *суспільна, культурологічна, та особистісна* категорії.

Естетична культура як *суспільне явище* : [27].

- системний комплекс специфічних і більш менш нормованих способів і форм соціальної інтеграції, організації, регуляції, пізнання, комунікації, оцінки і самоідентифікації, образних рефлексій та інтерпретацій, механізмів соціалізації особистості тощо, що володіє здатністю до соціального й історичного самовідтворювання, адаптивної мінливості і прогресивного саморозвитку шляхом структурно-функціонального ускладнення (С. Левіт);

- технологія, тобто спосіб творчої діяльності суспільної людини, позаприродній спосіб накопичення і передачі досвіду, процес оцінювання та осмислення; те, що виділяє людину із зовнішнього світу і відкриває шлях самотнього розвитку (Г. Драч);

- організовані сукупності матеріальних об'єктів, ідей і образів; технологій їх виготовлення та оперування ними; стійких зв'язків між людьми і способів їх регулювання; оцінних критеріїв, наявних у суспільстві. Категорія «культура» позначає зміст спільного життя і діяльності людей, створене самими людьми штучне середовище існування та самореалізації, джерело регулювання соціальної взаємодії та поведінки (Е. Орлова);

- специфічно людський спосіб буття, що визначає весь спектр практичної та духовної активності людини, її можливої взаємодії з навколишнім світом і собою (Н. Волкова);

Естетична культура як *культурологічна категорія*, пов'язана з функціонуванням духовних цінностей, художньої творчості, окремих видів і жанрів мистецтва, діяльності за законами краси. Маючи безпосередній зв'язок із художньо-творчим процесом, естетична культура створює необхідні умови для акумулювання художньо-естетичних ідей, творчих програм, збагачує естетичний досвід і світогляд митців, впливає на естетичні поняття та уявлення, необхідні для плідної взаємодії людини зі світом прекрасного в мистецтві, художній та дизайнерській творчості [26].

Естетична культура *особистості*: [28]

- рівень оволодіння якоюсь галуззю знань або діяльності (С. Гончаренко, А. Деркач);

- міра розвитку людини, оскільки вона розкриває не тільки і не стільки об'єм засвоєних людиною цінностей суспільної життєдіяльності, скільки сам спосіб, яким людина залучається до цих цінностей. Культура втілює стиль мислення і характеризує освіченість (ширину і глибину знань), вихованість (С. Гончаренко), інтелігентність (вміння чітко висловити свою думку, уважно слухати, зробити вірний зустрічний рух, з гідністю і у відповідності до обставин вести себе) (В. Кукушин), рівень розвитку творчих сил і здібностей людини (Г. Коджаспірова); удосконалення, облагороджування фізичних та значною мірою духовних сил людини, культивування духу, тобто процес і результат освіти та виховання (А. Зубра);

- сукупність матеріальних і духовних предметів людської діяльності, організаційних форм, процесів, обставин і видів людської діяльності (П. Підкасистий, Л. Фрідман, М. Гарунов);

- джерело і продукт поведінки людини (І.Зязюн, Р.Корсіні, А.Ауербах);

- конкретні умови формування окремої особистості (Д. Чернілевський).

Отже, *естетичну культуру* дослідники трансформують, як сформованість у людини естетичних знань, смаків, ідеалів, здібностей до естетичного сприймання явищ навколишньої дійсності, творів мистецтва, бажання і необхідність вносити прекрасне в навколишній світ, оберігати природну красу

Висновки. На основі результатів теоретичного аналізу можемо констатувати, що «культура» - це явище неоднозначне та багатоаспектне, тому до типології та структурування поняття «культура» існує чимало підходів. Культура трактується як система, що історично розвивається, як багат шарова система створених людиною матеріальних і духовних цінностей, соціокультурних норм і шляхів її поширення та споживання, а також процес самореалізації і саморозкриття творчого потенціалу особистості та суспільства в різних сферах життя. Багатоаспектність визначення терміну дала нам змогу деталізувати зміст складового поняття «естетична культура» за суспільними, культурологічними та особистісними критеріями і схарактеризувати її як особистісне утворення, що відображає розвиненість естетичних смаків, емоційно-почуттєвого культурологічного досвіду та позитивного емоційного

ставлення до естетичних явищ об'єктивного навколишнього світу. Подальшого вивчення потребують питання елітарності культури, що створюється привілейованою частиною суспільства і спрямовуються на підвищення рівня освіченості.

Список використаної літератури:

1. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Т.1. Москва: Педагогика, 1982. 488 с.
2. Fiske, J., Hartley, J., Montgomery, M., O'Sullivan, T. and Saunders, D. Key Concepts in Communication and Cultural Studies. 2nd Edition, Routledge, London.1994.
3. Філософський енциклопедичний словник / В. І. Шинкарук та ін. НАН України, Інститут філософії ім. Г. С. Сковороди. Київ: Абрис, 2002. 379с.
4. Р. А. Нуруллин. Философия культуры. Казань: КФУ 2012.С. 25
5. Енциклопедія історії України. Київ.2008
6. Кузнєцова Т. В. Психологія культури. Психол. філос. Аналіз. Київ: МАУП, 2005. 152 с.
7. Kroeber A.L., Kluckhohn C. Culture, a Critical Review of Concepts and Definitions. *Papers of the Peabody Museum of American Archeology and Ethnology. Cambridge*, 1952. P. 155 – 169.
8. Выготский Л.С. Собрание сочинений: В 6-ти т. Москва: Педагогика, 1982. Т.1. 488 с.
9. Эльконин Д. Б. Об источниках неклассической психологии. Избранные психологические труды. Москва: Педагогика, 1989. С. 475-478.
10. Естетика / за заг. ред Л. Т. Левчук. 2-ге вид., допов. і переробл. Київ.: Вища школа, 2006. 431 с.
11. Енциклопедія освіти /за заг. ред. В. Г. Кременя. Київ: Вид-во Юрінком Інтер, 2008. 1040 с.
12. Тайлор Э. Б. Первобытная культура: Пер. с англ. Москва: Политиздат, 1989. С.34
13. Прокоф'єва К. А. Поняття культури : методологія вивчення Альманах Національного гірничого університету. 2005. С.131-145.
14. Философский словарь / под ред. М. Н.Розенталя. Москва: Изд-во политической литературы, 1972. С.196.
15. Дубровина И. В. Психологическая культура личности как феномен. 2013.
16. Кримський С.Б. Наука як феномен культури. *Наука і культура: Україна* : щорічник. Вип. 21. Київ : Тов-во „Знання Української СРР”, 1987. С.132-136.
17. Пашук А. Філософський світогляд Івана Франка. Львів: Видавн. центр ЛНУ ім. І. Франка, 2007. С. 15.1
18. Бондеревская Е.В. Педагогика: Личность в гуманистических теориях и системах воспитания Ростов-на-Дону : Творческий центр „Учитель”, 1999. 360 с.
19. Кизима В. В. Культурологія і сучасна методологія гуманітарного пізнання. *Вісник НАН України*. 2001. №5. С. 13-25.

20. Сабадуха В. О. (Пріоритет духовного над матеріальним як онтологічна засада життєдіяльності людини і суспільства. *Практична філософія*. 2014. №3. С. 153–160.
21. План-проспект ілюстрованої «Історії української культури» у 5-ти томах (1992). Київ.
22. Попович М. В.(2008). Культура в розмаїтості понять, явищ і схем ппу. *Енциклопедія історії України №5*. С. 477–478.
23. Эстетика: Словарь. Москва: Политиздат, 1989. 447 с.
24. Морфологія культури: тезаурус / за ред. проф. В. О. Лозового. Харків: Право, 2007. С. 82
25. Столович Л. Н. Аксиологический подход к эстетическим категориям в эстетическом учении Иммануила Канта. *Кантовский сборник: Межвузовский тематический сборник научных трудов*. 1991. (1), С. 40–48.
26. Каган М. С. Эстетика как философская наука. 1997. 36с.
27. Томашевський В. Теоретичні і методичні засади формування естетичної культури майбутніх дизайнерів у закладах вищої освіти: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04. Кривий Ріг, Україна. 2020.
28. Соя О.М. Формування культури самостійної роботи майбутніх учителів математики засобами інноваційних технологій: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Полтава, Україна. 2017.
29. Науменко О. А. Психологічні особливості розвитку естетичної свідомості студентів соціономічних спеціальностей: дис. ... канд. псих. наук: 19.00.01. Київ, Україна. 2021.